

Моңғол тілі дыбыстарының махбод¹ теориясы бойынша жіктелуі

Аңдатпа. Мақалада Ежелгі Үндістанда заттардың және табиғаттың сан алуан құбылысын түсіндіріп келген махбод теориясының тіл білімінде де қолданылғандығы баяндалады. Бұл теория буддизм арқылы моңғол халқының наным-сеніміне гана емес, тіл танымына да әсер етті. Сондықтан ең әуелі «ұлы бес элемент» деп аталатын терминнің және моңғол дәстүріндегі махбод теориясының негізгі мән-мағынасы талданады.

Моңғолдың дыбыс ілімінің дәстүрі шығыстық, соның ішінде ежелгі үнді, тибет тілдерінен және «Ганжуур», «Данжуур» топтамасынан аударылған шежірелерге, қытай, тибет, корей тіл білімінің туындыларына негізделеді. Моңғолдың оқымысты діндарларының, тілші ғалымдарының махбод теориясын қалай түсініп, тілдік дыбыстарды жіктеуде қандай ұғымдар мен терминдер қолданғанына назар аударады. Автордың пікірінше, аталған теорияға сәйкес моңғол тілі дыбыстарының жіктелуі тілдік дыбыстардың жасалу жолының түпкі сипатын нақтылап берумен қатар дыбыстардың өзгеруі, дыбыс ағынындағы орны, заңдылығын түсінуге алғашқы қадам болды; бұл дыбыстық жіктелім буынға негізделгендіктен, дыбыстардың «бірге өмір сүруі» жағдайы, үйлесуі мен үндесімін нақты көруге жағымды жағдай жасады.

Мақаланың қорытындысында Үнді философиясындағы махбод теориясы негізінде қалыптасқан моңғол тілі дыбыстарының жіктелімінің төрт түрлі пайдасы анықталды.

Түйін сөздер. Махбод, «ұлы бес элемент», Ежелгі Үнді тіл білімі, моңғол тілі дыбыстарының жіктелімі, «достасатын» және «жауласатын» дыбыстар, дыбыстау мүшелері.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-142-1-15-24>

Кіріспе

Ежелгі үнді, тибет, қытай тіл білімінің жазбаларында дыбысты махбод бойынша топтастыратын айрықша бір дәстүр бар. Үнді грамматистерінің негізгі еңбектері тибет тілі арқылы XVII-XVIII ғ.-да моңғол тіліне аударылғандықтан, махбод теориясы бойынша

дыбыстарды топтастыру дәстүрінен моңғол тіл білімі де қалыс қалмады.

Тіл туралы ілімнің алғаш рет Ежелгі Үндістанда пайда болғандығы белгілі. Үнді тіл білімі ең әуелі санскрит тілінің мән-маңызы, жағдайы және құбылуы деген үш ұғымды ерекшеліп қарастырудан басталады және ол дохио учруулахын ухаан (таңбаны түйістіру

¹ Махбод (санскрит. Mahā-Bhūta (бірінші элемент), орыс. махабхута) – «ұлы бес элемент» немесе әмбебап элемент: эфир, ауа, от, су, топырақ).

ілімі) деп аталады. Үндінің Веда деп аталатын қасиетті жазбалар топтамасы Ригвэед, Яжурвэед, Самавэед, Атарвавэед деген төрт бөлімнен тұрады. Ал оның қосымшасы – Ведангашигша (авиа зүй – фонетика), Чандас (хэмнэл зүй – үнемдеу), Вьяагарана (хэлний зүй – грамматика), Ниругда (үгийн гарал – сөз төркіні), Жёодиша (зурхай – жұлдызнама), Галба (зан үйл – ғұрып) деген алты кітап. Осылардың ішінде біздің жыл санауымыздан бұрынғы VIII-V ғасырларда жазылған Веедангашигша деген кітапта дыбыс бірлігі (варна), үннің көгі ((әуен) свара), сандық ритм (матра) және фонетика мен дұрыс дыбыстау туралы алғашқы лингвистикалық талдаулар бар. Және де қазіргі жыл санауымыздан бұрынғы IV ғ.-да жазылған Банинидің² Ashtadhyayі кітабы (Аса маңызды әуеннің 8 үлкен кітабы) тіл таным теориясының алғашқы тұжырымдалған грамматикасы болып табылады. Ол негізгі 8 тараудан, оның әрқайсысы 4 бөлімнен тұрады, барлығы 3995 өлеңмен жазылған ереже, әрбір өлең 32 буыннан құралған.

Үнді философиясында қалыптасқан түсінік бойынша дүниедегі көзге көрінетін, көрінбейтін заттың бәрінің бастауы – тым майда тозаң (samghara parama), сол майда тозаң жиналып, қаттала келіп дене пайда болады; үнді ойшылдары материалдық дүниені түсіндіру үшін көзге көрінетін заттардың ішінен ширақ, ылғал, жылы, жеңіл қасиеті бар заттарды таңдап алып, оларды дүниенің алғашқы бастаулары деңгейіне қояды; және физикалық қасиеттеріне қарай топырақ, су, от, ауа³ төртеуін таңдап алып, «дүниенің төрт тағаны» (негізгі элементтер) – 4 махбод деген ұғым қалыптастырған. Ал бесінші махбод – эфир⁴ (ғалам) махбоды соңынан қосылған, ол басқа 4 махбодпен әрекеттесе алады және болмыс пен қозғалыстың кеңістігі де бола алады [1,

241]. Махбод (элемент) деген түсініктің өзі ежелгі үнділерде жұлдызнаманың негізгі төрт элементімен байланысты пайда болған; одан кейін ғалам махбоды да дүниенің бір махбоды ретінде қабылданды. Үнділер осы ұлы бес махбодты тек дәстүрлі медицина мен жұлдыз жорамалдарда ғана емес, физикалық және физиологиялық құбылыстарды сипаттауға, табиғат пен қоғамның көптеген құбылыстарын түсіндіруге пайдаланды.

Мәселенің қойылуы

Махбод теориясы тіл ғылымында көбінесе дыбыстар мен әріптерді топтастыруда, белгілеуде қолданылған. Дегенмен бұл теорияны шығыс елдері өздерінің дүниетанымдық көзқарасы тұрғысынан түсіндіріп, өзіндік ұғымдары мен терминдерді де қалыптастырған. Айталық, Ежелгі Үнді тіл білімінде санскрит тілінің дыбыстары үлкен бес махбод ('byung-ba chen-ba sde lnga) және кіші бес махбод ('byung-ba chung-bai sde-pa lnga) бойынша топтастырылған. Алғашқысы бойынша дыбыстарды дыбыстау мүшелерінің қатысына қарай, ал екіншісі бойынша тек қана дауыссыз дыбыстардың айтылу қарқыны немесе үннің қатан/босандығына қарай бөлетін болған. Тибет грамматикасында кіші 5 махбодтың орнына эр, эрс, эм, маш эм, хүүсэр эм (ер(кек), бейтарап, нәзік әйел (өте жіңішке), бедеу әйел) деген терминдер қолданылған. Үнді махбод теориясы дүниенің сырын достасу, жауласу әрекетімен, ал қытайдың темір, су, от, ағаш, топырақпен сәйкестендірген махбод теориясы әке мен бала қарым-қатынасына ұқсатып түсіндіретін болған [2, 150]. Қытай тілтанушылары адамның ішкі құрылысының бір-бірімен жалғасқан бес мүшесі – бауыр, көкбауыр, өкпе, жүрек, бүйрек ((Инь ілімі бойынша

² Банини – Панини

³ Ауа – (санск. вайю) орыс әдебиеттерінде ветер/воздух/эфир деген терминдер қолданылған; моңғол тілінде хий, яғни тікелей «газ» деп аударуға болады. Біздің ойымызша, бұны қазақы түсінікпен «нұр» деп аударған дұрыс. Төменде эфир сөзінің екі мағынасы көрсетілді, 1-ші мағынасы – нұр, 2-ші мағынасы – ғалам.

⁴ Эфир – 1. органикалық қосылыс, өзіне тән ащы иісі бар түссіз ұшқыш сұйықтық (нұр); 2. физиканың ескі теорияларындағы әлемдік кеңістікті толтыратын ерекше орта (ғалам).

бұларда ағза үшін өте маңызды заттар сақталады) моңғ. таван цул эрхтэн) дыбыстың жасалуына үлкен рөл атқарады деп білген.

Сонымен қатар ежелгі үнділер махбод, хумхийн тоос⁵ тухай түсініктерді дамытып, атом туралы айрықша уағыз қалыптастырып, сол арқылы дүниенің материалдық бірлігі жайында ойларын білдірді. Олардың пайымдауынша, дем алу барда – өмір бар; дыбыс шығару – тіріліктің нышаны. Ендеше дем алу дегеніміз дене мен сана екеуінің арасында кезіп, ақыл-ойдың дірілін жеткізуші және ол екеуінің құпиясына енетін кілт болып табылады. Демек, адам сөйлегенде оның бүкіл мүшесі қатысады. Сондықтан ежелгі тілтанушылар бауыр, жүрек, көкбауыр, өкпе, бүйректің ауасынан дыбыс туады (жасалады) деп есептеген. Осы орайда Платон, Н.Я. Марр, Пифагор, А. Говинда, И. Бодуэн дә Куртенэ т.б. батыстық философтар мен тілтанушылардың көзқарастары да махбод теориясымен белгілі бір дәрежеде орайласатындығын байқаймыз. Мысалы, Платонның «Есту бастағы қозғалыстан басталып, бауырда аяқталады; дыбыс құлақ арқылы ми, қанды тітіркендіріп, рухқа барып жетеді» деген әйгілі тұжырымы бар. Ал адамзаттың сана-сезімінің дамуын балаң табыну кезеңі, ғарыштық-кеңістік кезеңі, дамыған кезеңі деп бөлген Н.Я. Маррдың тұжырымы адамдар еңбек ету кезінде билеу, ойнау, ән салу барысында дамып жетілген дауыс желбезегі ритмді дыбысты қайталап айтқаннан болып әлемнің барлық тілінің сипатын көрсете алатын «сал, бер, ион, рөш» деген алғашқы 4 махбод пайда болды. Бұл 4 махбод белгілі бір мағынаға ие болып, бір махбод 2-3-тен қатар түзеді дегенге саяды. Тибет дұғасының құпиясын зерттеуші, философ А.Говинданың тұжырымы мынадай: ми – ақыл орналасатын ыдыс емес, ол дененің әр түрлі бөлігінде болатындықтан, сол ақылдың орталықтарын оятып, дене махбодын «тірілтіп», өзгертуге мүмкіндік бар. Бастың орталығы – ғалам махбоды,

көмейдің орталығы – нұр махбоды, жүректің орталығы – от махбоды, кіндіктің орталығы – су махбоды, түп-тамырдың (белуардан төмен) орталығы – топырақ махбод болады; алғашқы үшеуі жоғарғы дүниемен, яғни аспанмен (тәңірмен), соңғылары төменгі дүниемен байланысты болады [3, 37-40]. Осылайша тіл туралы ғылым Ежелгі Үнділер бастаған шығыс елдерінде махбод теориясының төңірегінде түсіндіріліп, оған сәйкес грамматикалық заңдылықтарын анықтап, жазу үлгісін де белгілі бір дәрежеде осыған орай қалыптастырған. Соғды жазуынан бастау алатын классикалық моңғол жазуындағы графикалық элементердің толгой (бас), гэдэс (қарын), шүд (тіс), сүүл (құйрық) және т.б. аталуы осы теориямен байланысты болса керек.

Махбод теориясында дауысты және дауыссыз дыбыстарға қатысты мынадай қызық байлам бар: «Рухсыз сана болмайтыны сияқты дауысты (дыбыс) жоқ болса, тек қана дауыссыздың өмір сүруі мүмкін емес. Дауысты – рух болса, дауыссыз – оның денесі. Сондықтан дене немесе дауыссыз дыбыс рухпен жанданып айтылған кезде адамның миы және басқа да мүшелері де жанданады. Дауысты дыбысты айтқаннан ми көркейіп, содан дыбыстық тіл пайда болды. Яғни дене мен рухтан жаралған дауысты-дауыссыз буын-морфема – адамның сана-сезімінің және тілдің өте кішкентай, бірақ өте үлкен қасиетке ие негізгі бірлік [4, 397].

Моңғол тілінің дыбыстарын фонология тұрғысынан еуропа тіл ғылымының әдістемесі бойынша зерттеген алғашқы ғалым Я. Шмидт. Оған дейін үнді-тибет, қытай тілдерінің грамматикалық ілімдері моңғол тіл білімінде өз дәстүрін қалыптастырып та үлгерді. Бұл тарихи дәстүр жайында акад. Д.Төмөртоого, проф. Ш. Чоймаа бастаған ғалымдардың еңбектерінде кеңінен қарастырылып, моңғол дыбыстану ілімінің «Данжуур⁶» арқылы бізге жеткен ежелгі грамматикалық жазбаларын-

⁵ Хумхийн тоос - күн сәулесінде ғана көрінетін ауадағы майда тозаң (нұр – Аудармашы)

⁶ «Данжуур» – «Ганжуур-Данжуур» – Будданың негізгі теориялары қамтылған, қасиетті өсиеттерінен тұратын энциклопедия. «Данжуур» – буддизмнің он ілімі бойынша 3427 кітаптан тұратын көлемді қасиетті жазба, яғни «Ганжуурдың» түсіндірмесі.

дағы ұғымдар мен түсініктер берілген. Ал О. Сүхбаатар, Л. Чулуунбат т.б. ғалымдар санскрит грамматикасының дәстүріндегі моңғол әріптерінің махбод бойынша топтастырылуын арнайы зерттеген. Сонымен бірге проф. М.Базаррагчаа, Ішкі Моңғолия ғалымы Ө. Мандахтың осы тақырыпта жазылған мақалалары бар. Бірақ бұл еңбектерде махбод теориясы негізінде моңғол тілі дыбыстары қалай жіктелгендігі арнайы зерттелмеген.

Мақсаты

Ежелгі үнділік махбод теориясына негізделген моңғол тілі дыбыстарының жіктелім дәстүрін моңғолдың оқымысты-ламаларының тибет тіліндегі және көне моңғол жазуларымен жазған қолжазбаларын пайдалана отырып қарастыру.

Зерттеу әдістері

Шолу, тарихи-салыстырмалы, анализ, синтез, топтастыру, сипаттау.

Талқылау

Үнді грамматистері дыбыстауға қатысатын мүшелердің қызметіне баса назар аударып, оны ұлы бес махбод және кіші бес махбодқа сай жіктеген. Олар махбодтың шартты белгісі мен дыбыстау әрекетінің арасында сәйкестік тауып түсіндіруді мақсат еткен. Үнді және тибеттің дыбыс ілімінің білгірлері сол ұқсастықты санскрит тілінің мысалында үлкен бес махбод бойынша келесідей қарастырған: а, ā, k, kh, g, gh, h, ḥ – бұл 9 дыбыс ғалам кеңістігінің түп-төркіні (ғалам негізді), ол лотос гүлі ырғалып кеткенінен жаралған кеңістік сияқты тіл ештеңеге тимей, көмейден әннің (дыбыстың) таза әуені болып шығады; i, ī, c, ch, j, jh, ñ, y, ś – бұл 9 дыбыс нұр негізді: тіс пен таңдай тиісе бере, тіл жеңілдене қозғалып шығады һәм қозғалыстың мәніне енеді; r, ṛ, ṭ, ṭh, ḍ, ḍh, ṇ, ṣ – бұл 9 дыбыс от негізді, тілдің ұшы жоғары

көтеріліп, таңдайдың шегіне жетіп, сондағы кеңістікте үзіліп барып туады немесе от жоғарыға шарпығандай өзіндік қасиетке ие болғандығына байланысты осылай аталады; u, ū, p, ph, b, bh, m, v, h – бұл 9 дыбыс су негізді, екі ерін біріккен кезде ауаның күші төмендегеннен туады немесе су төменге түскендей өзіндік қасиетке ие болғандығынан осылай аталады; i, ī, t, th, d, dh, n, l, s – бұл 9 дыбыс топырақ негізді, тілдің ұшы тіспен бірлесіп, тығыздана қатқыл шығады немесе топырақтың өзіндік қасиеті ширақ немесе қатты болғандығына байланысты осылай аталады [5, 80]. Санскритші ғалым Сангхашрдың түсіндіруінше, әріптерді кіші махбод бойынша топтастыру тек қана дауыссыз дыбыстарға тән. Бұл дәстүр бойынша k, c, ṭ, t, p – топырақ, kh, ch, ṭh, th, ph – су, g, j, ḍ, d, b – от, gh, jh, ḍh, dh, bh – нұр, ñ, ṇ, n, m – ғалам махбодты болады. Ал проф. Сон Ый Минь корей тілінің алғашқы грамматикасы болып табылатын Сэзон ханның 1443 жылы жазған «Хүнмин жөмым» («Халыққа дұрыс дыбыстауды үйрету») деп аталатын шежіресінде дауысты дыбысты тәңір (аспан), жер, адам деп бөліп, 19 дауыссыз дыбысты топырақ (b, m, p, ph – еріндік 4 дауыссыз), от (d, t, th, s, sh, n, l/r – қатарлас тістік 7 дауыссыз), темір (j, c, ch – қатты таңдайлық 3 дауыссыз), ағаш (k, kh, g, ng – жұмсақ таңдайлық 4 дауыссыз), су (h – көмейлік жалғыз дауыссыз) деп 5 махбодқа бөледі. Осы тәрізді моңғол жазбаларының көне нұсқаларында және тибет тілінде жазылған моңғолдың оқымысты-ламаларының еңбектерінде бес махбод теориясы дайын қалпында қолданыла салған жоқ, өз тілінің табиғатына, халықтың болмысы мен ғұрып-салтына сәйкес интерпретацияланып, кейбір ерекшеліктер енгізілгені байқалады.

Будда философиясының уағызы мен үнді, тибет, қытай ғұламаларының ілімінен сусындаған моңғолдық ғалым-лама Жанжаа Ролбийдорж, цахар гэвш⁷ Лувсанчүлтэм, Алшаа лхаарамба Агваандандар, дана кеген Лувсандамбижалцан, тарихшы Саган сэцэн хун тайш, философ Агваанбалдан цорж, ұлы шежіреші

⁷ Цахар гэвш, лхаарамба және т.б. – будда діндарларының титулдары

Кесте 1. Санскрит, моңғол тілі дыбыстарының салыстырылуы

Туған орны (жасалған жері)	Махбод	Санскрит	Моңғол
Көмей	ғалам	a, ā, kh, g, gh, ṅ, h, ḥ	a, e, ng, g, k
Тілдің ұшы, тіс, таңдай	нұр	i, ī, c, ch, j, jh, n, y, ś	i, y, ś
Тіл ортасы	от	r, r̄, t, th, ḍ, dh, ṇ, ṛ, ṣ	r, j, c
Тілдің ұшы, тіс	топырақ	ī, ī, t, th, d, dh, n, l, s, d	t, n, l, s
Ерін	су	u, ū, p, ph, b, bh, m, v, h	u (o), p, b, m, wa, (we)

В. Инжаннаши, Ордостың ұлы ақыны Р. Хишигбат, Дандаа чинсан Дэмчигдорж т.б. еңбектері арқылы моңғол тілі дыбыстарын жіктеу дәстүрі бізге жеткен. Осы философиялық кітаптар мен шежірелерде, танымдық жазбаларда моңғол тілінің заңдылықтарын түсіндіру үшін махбод, хумхийн тоос (нұр тозаңы), мандал⁸, арга билиг⁹ және т.б. терминдер қолданылған. Мысалы, тарихшы Саган сэцэн (1604) дүниенің жаратылысында үш мандал – жаратушы ғалам мандалы, пайда болғызғыш су мандалы, септестіруші топырақ мандалы болады [6, 75] деген ұстанымда болған.

Шығыстың махбод теориясының моңғол грамматикасына типізген әсерін Данзандагванның «Огторгуйн маани» («Ғаламның дұғасы»), Билигийндалайдың «Махбод нугудын товч» («Махбодтардың шежіресі»), «Монгол үсгийн үүдэн бүтсэн нь» («Моңғол әріптерінің пайда болуы», (авторы белгісіз), «Э-ва-ын утга хийгээд соёмбо үсгийн учир товчийн төдий оршвой» («Э-ва-ның мағынасы және соёмбо¹⁰ әріптердің себебінің жинағы») деген жазбалардан, «Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг» («Мерген-білгірлер шыққан жер») сияқты сөздіктерден оқып, танысуға болады.

Моңғол оқымыстылары махбод ілімін пайдалана отырып, санскрит тілінің дыбыстарымен салыстыру арқылы тіліміздің өзіне

ғана тән ерекшелігін анықтап, жалпы сипаттарын ашып көрсеткен. Оны төмендегі кестеден байқауға болады:

Кестеде санскрит, моңғол тілдеріндегі дыбыстың айтылу сипатына қарай моңғол тілінің дыбыстық махбоды анықталған. Мұнда екі тілдің дыбыстарының ұқсас жағымен қатар, айырмашылықтары да аңғарылады. Осы салыстыруды авторы және жазылған жылы белгісіз «Моңғол әрпінің пайда болуы» деген кітапта моңғол әріптерін 5 махбод бойынша топтастырғанда, нұр махбодты әріптерге о, у дыбыстарын, ауа махбодтыларға ж, я, с әріптерін қосып, от махбодты әріптерден ж, ч-ны алып, тек қана р дыбысын қалдырып, топырақ махбодты әріптерден с-ны алып, орнына ш-ны қосып, дыбыстарды физиологиялық және айтылуы жағынан нақтылап берген.

Дыбыстық өзгерістердің кірігуі немесе ажырау көріністерін шығыс тіл танымында әріптер махбодының достасу, жауласу жосынымен де түсіндіретін болған [7, 109]. Сондай еңбектің бірі «Э-ва-ның мағынасы және соёмбо әріптердің мәні» деп аталады. Муутуу¹¹ қағазға қылқаламмен моңғолша жазылған жазбада былай делінген: сегіз түмен төрт мың кітап жинағының жалбарынушысы мен түп-төркіні осы екі әріп деп елестететін болсақ, ата-анасыз ұл пайда болмайтыны анық. Ол ненің үшін

⁸ Мандал - (санскр. maṇḍala — шеңбер, орыс) құдайлар әлемі, таза жер, әлемнің үлгісі, «ғарыш картасы»

⁹ Арга билиг – симбиоз, яғни қарама-қарсы бола тұра жұптасушылық, мысалы, күн – арга болса, ай – билиг; ыстық – арга, суық – билиг; еркек – арга, әйел – билиг және т.б.

¹⁰ Соёмбо әріптер – (санск. өзі пайда болған құдырет) моңғол, санскрит, тибет сөздерінің барлығын жазуға жарайтын әліпби құрастыру мақсатында оқымысты Занабазар 1686 жылы жасаған әліпби.

¹¹ муутуу цаас – қайыстан жасалған қағаз

Кесте 2. Моңғол тілі дауыстыларының махбод теориясыбойынша және қазіргі жіктелімі

Авиа	а, е (fa ft)	і (fi)	о, u (fo foA)
Махбод /Үндістан/	Ғалам	Нұр	Су
Ерекшелігі	Көмей кеңістігінде жасалатын (Бүйрек)	Тілдің ұшы, тіс, таңдай арқылы жасалатын (Өкпе)	Еріннің түйісуінен жасалатын (Жүрек)
Қазіргі моңғол тілі	а – тіл арты, ауыз қуысының кең ашылуы, ер (жуан), қатты э – тілдің ортасынан алдыға таман, ауыз қуысының кеңістігі орташа, әйел (жіңішке)	і (и) - Тіл алды, ауыз қуысының кеңістігі тар, бейтарап	о-тіл арты, ауыз қуысының кеңістігі орташа, еріндік, ер (жуан) қатаң у – тіл арты, ауыз қуысының кеңістігі тар, еріндік, ер қатты (жуан)

десе, Э дыбысы анасы сияқты болып, онымен билиг әріптердің қатарына 16 дыбыс біріге алады; Ва- әрпі әке сияқты, арга әріптері 34 дауыссызды біріктереді. Бұл үнді тілінде уағыздалғаны, ал ол моңғол әліпбиі бойынша Э әрпіне моңғолдың жеті дауысты дыбысы; Ва әрпінде На- (дыбысы) бастаған 17 дауыссыз дыбыс таңбаланған. Оның жобасы анасы мен баласы қарапайым қимыл жасайды, әке мен бала ерекше әрекетпен қимылдайды және әке мен шеше бірлесіп қимылдағанынан ұлдың денесін жасалады [8]. Бұл дыбыстардың өзара әрекеттесіп, дауысты-дауыссыз сипатындағы жұп құрайтындығы немесе дыбыстың сөздегі ұшырасу орны, дыбыстардың үндесу, үйлесу және айтылым, естілім жіктелімдері жайындағы болжамдардың алғашқы топшылаулары болып табылады.

Моңғол тілтанушылары махбод дегенді негізінен арга билиг (қарама-қарсы жұп) екеуінің әрекеттесуінің әр түрлі жағдайлары, басқаша айтқанда, екі қарама-қарсы жұптардың әрбірінің сипаттарының синтезі болатын су жаңа сапаның (бос сапа - шунъяата¹²) туындауы деп қарастырған. Осыған орай тілдік дыбыстар айтылу ағымына енген кезде мах-

бодтардың қозғалысынан болып достасатын дыбыстармен келсе, тікелей жалғасуға болатындығын, ал егер жауласатын дыбыстармен келсе, қайсыбіреуіне қарай үйлесу үдерісі жүрілетіндігін [9] аңғарған. Бұл дыбыстардың жұптасу заңдылығы, өзгеру себебі, әріптер махбодының қайталану, қайталанбау ретін анықтауға септігін тигізді.

Моңғол тілінің дауысты дыбыстарының үнділік ұлы бес махбоды теориясының негізінде және қазіргі фонетикада айтылу (жасалу) жолына қарай топтастырылуын төмендегі кестеде көрсеттік.

Кестеде көрсетілен жіктелімді толықтыра түссек, үнділік махбод бойынша моңғол тілі дыбыстары былайша топтастырылатындығын аңғарамыз: дауысты дыбыстар – а, е, і, о, ө (fa ft fi fo foA) бес таңбамен белгіленген 7 дауысты және онымен «жанданған» 16 дауыссыз (а дыбысымен жасалған буын-дыбыс) және тек дауыссыз ng-мен тіркескен барлығы 17 дауыссыз бар. Басқаша айтқанда, бес махбод теориясы бойынша моңғол тілінің дауысты дыбысы 7 (5 әріппен таңбаланған), дауыссыз дыбысы 17, барлығы 24 дыбыс бар. Бірақ бұл дыбыстарды бес махбод бойынша қалай төркіндестіріп,

¹² Шунъята – буддизмнің негізгі концепциясы: инсанда тұрақты «меннің» және құбылыстарда «өзіндік болмыстың» болмауы немесе заттар мен феномендердің салыстырмалы, шартты, өзара тәуелділігіне қарай өзіндік табиғатының жоқ болуы.

Кесте 3. Моңғол тілі дауыссыздарының махбодтық және қазіргі кездегі жасалу жолдары бойынша жіктелімі

Дыбыстар	ng ʧa qa (fa ft eit Ha Ga)	ya ʃa (fl Ya Za)	da ta na la sa (da Da Na La Sa)	ra ʃa ca (Ra Ja Ca)	ma ba fa wa we (fo foA Ma bEt qEt Wa Wa)
Махбодтар / Үндістан/	Ғалам махбоды	Нұр	Топырақ	От	Су
Ерекшелігі	Көмей кеңістігінен шығады	Тілдің ұшы, тіс, таңдайдан шығады	Тілдің ұшы, тістен шығады	Төбе (орай) қозғалып шығады	Еріннің тиісуінен шығады
Қазіргі моңғол тілі	Тіл арты, көмейде жасалады	Таңдайда немесе оған жақын маңда жасалады	Тіл алды, тіс, тілдің ұшы белсенді қатысты жасалады	Тіл алды, таңдайға жақын жасалады	Еріннің белсенді қозғалысынан жасалады

топтастырғаны әлі белгісіз, онда белгілі бір заңдылық жасырынып жатуы да мүмкін [10, 45]. Моңғол тіл ғылымы материалист көзқарастың соңынан кеткендіктен, бұл сұрақтың жауабын беруге әлі де дайын емес. Ал моңғол медицинасында «а» дыбысының мағынасы мен сезілуі, кіндік орбитасын қозғап өтіп, өмірлік сезім негізінен шығатын бірінші дауысты дыбыс /әуен/ ретінде; «е» дыбысы дененің қатты қаңқасы болатын төбе, маңдай, бас сүйегін дірілдетіп, «и» дыбысы болса дененің төменгі бөлігінен шығатын, көңілдің түпкі дыбысы (әуені), бауырдың тұсын қозғап сыртқа шығады [11] деген түсінік беріледі. Бұған қарағанда бес махбод бойынша дыбыстарды жіктеу дегеніміз тек қана тілдік дыбыстардың жасалуы емес, адамның дене мүшелеріне әсер етіп, соларды қозғап шығатын әуенге, оның мағынасы мен қасиетіне негізделген базалық теория болып табылады.

Моңғол тілі дауыссыз дыбыстарының дәстүрлі және советтік, батыс тіл білімінің ықпалымен жасалған қазіргі жіктелімін салыстыра отырып, дыбыстардың жасалу орны бойынша біршама ерекшеліктерді байқауға болады: дәстүрлі жіктелім бойынша дыбыстардың жасалуына көмей, тіл, таңдай, адамның төбесі, ерін қатысады десе, қазіргі жіктелім бойынша адамның төбесінің еш қатысы жоқ болып шығады.

Моңғол тілі дауыссыз дыбыстарының жасалу орны мен амалын салыстырған жоғарыдағы кестеден аңғарып отырғанымыздай, «ng, ʧa, qa» дыбыстары көмейде, «ya, ʃa» дыбыстары тілдің ұшы таңдайға тиіп, «ga, ʃa, ca» дыбыстары тілдің ұшы белсенді қозғалып, «da, ta, na, la, sa» тілдің ұшы тіске тиіп, «ma, ba, fa, wa, we» дыбыстары еріннің белсенді жұмысының арқасында жасалатындығы және осы жіктелімнің тиісті махбодтарға сәйкестігі көрсетілген. Демек моңғол тілі дыбыстарын алғаш рет ғылыми тұрғыдан зерттеді деп танылатын неміс ғалымы Я. Шмидттен бұрын да жүйеленген жіктелімнің болғандығын білдіреді.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, махбод теориясы бастапқы нұсқасынан өзгеше интерпретацияланып, дыбыстарды белгілейтін әріптер де белгілі бір дәрежеде осыған сәйкестендіріліп жасалатын болған. Ол туралы ғалым Т. Пагва: «Ежелгі санскрит тілінің жазбаларында тіл, ерін, тістің ешқайсысына тиместен, дыбыстың тұнық әрі көмей кеңістігінде кедергіге ұшырамай шығатын дыбыстарды белгілейтін әріптерді нұр махбодты әріп деп атаған. Яғни, көмей елінен ән-дыбыс (әуен) шығады деген сөз ауыз қуысымен қатар көмей кеңістігі де дыбыс шығарушы мүше бола алады дегенді білдіреді» [12, 18] дейді. Осы тұжырымды – ауыз қуысы да, көмей кеңістігі де резонатор бола

алатындығын – XIX ғ.-дың ортасында эксперименталдық тәжірибелердің нәтижесі растады. Фонетист ғалым М.Матусевичтің «Введение в общую фонетику» (1948) деген еңбегінде айтылған бұл тұжырым [13, 16-22] лингвистердің таңданысын тудырып қана қойған жоқ, сол кездегі Үнді тіл білімінің қаншалықты жоғары деңгейде дамығандығын, соның арқасында Тибет, Қытай, Корея, Моңғолия сияқты шығыс елдерінің тілтану ғылымының өзіндік табиғи арнада дамуына жағымды жағдай жасағандығын көрсетеді. Батыс тіл білімінің әдіснамасы бойынша дыбыстардың айтылуы мен айтылымына негізделген кирилл әліпбиін қабылдағаннан кейін бар-жоғы 50-60 жылдың ішінде моңғол тілінің дыбыстық жүйесі айтарлықтай өзгеріске ұшырағаны белгілі. Оған қарағанда, шығыстан XVI ғасырдан бері (5-6 ғасыр бойы) буддизм арқылы бізге жеткен тілге қатысты ілімдер тілдің табиғи қалпына айтарлықтай өзгеріс енгізген жоқ.

Қорытынды

Үнді философиясындағы махбод теориясы негізінде қалыптасқан моңғол тілі дыбыстарының жіктелімінің төмендегідей пайдасы болды:

1. моңғол тілі фонемаларының жасалу жолының түпкі сипатын, тіл дыбыстарының физиологиялық ерекшелігін нақтылап алуға көмектесті;

2. моңғол дыбыстарының өзгеруі, дыбыс ағынындағы орны, заңдылығын махбод теориясы бойынша талдағанда моңғол грамматикасының өзіндік дәстүрі қалыптасты; нәтижесінде шетел тілінен енген сөздер моңғол тілінің тарихи ішкі заңдылықтарына икемделіп қабылданатын болды. Мысалы, көптеген самгард (санскрит) сөздері моңғол тілінің тарихи ішкі заңдылықтарына бағынып, төл сөз сияқты қолданысқа еніп кеткен.

3. Махбод теориясының қолданылуы, тілдік дыбыстың жасалуын физиологиямен байланыстыруы, яғни дыбыстау мүшелерінің тек қана ауыз қуысы, көмей, жұтқыншақ қана емес, нақтылап айтқанда, тіл дыбысы жасалатын ауа тек қана өкпеден шықпайды, ол біртұтас адамның ішкі құрылысының тірілік (тірі болудың) сезімдерін реттейтін тамыр, оның соғысымен тікелей байланысты болатын дене мүшелерімен де қатысты болатындығы жайындағы ұстанымды басшылыққа алғандығы тілдің табиғи қалпын сақтауға көп пайда келтірді.

4. Шығыстық махбод теориясынан бастау алған моңғол тілінің фонологиялық жүйелеу тәртібі буынға негізделген, сондықтан тілдің ішкі заңдылығы «достасу-жауласу» қарым-қатынасына немесе «арга-билиг» ретінде түсіндіріліп, жалғамалы тілдердің ең бір айрықша қасиеті болып табылатын үндестік заңының бұзылмауына септігін тигізді.

Әдебиеттер тізімі

1. Чоймаа Ш. Энэтхэг, төвөд, монголын хэл шинжлэл дэх авиа зүйн сургаалын уламжлал, зарим онцлог: зохиогчийн эрдэм шинжилгээний өгүүлүүдийн эмхэтгэл / Ш. Чоймаа. – Улаанбаатар: «Соёмбо принтинг», 2017. – 417 х.
2. Санжаа Ж. Монгол хэлний их авиалбар, авиалбар авианы тогтолцоо: нэг сэдэвт зохиол / Ж. Санжаа. – Улаанбаатар: ХХК, 2011. – 124 х.
3. Мөөмөө С. Монгол хэл шинжлэлийн уламжлалт нэр томъёоны асуудалд // Олон улсын монголч эрдэмтдийн V их хурлын өгүүллийн эмхэтгэл. - Улаанбаатар, 1992. – 54-60 тал.
4. Төмөртоого Д. Монгол хэлний түүхэн хэл шинжлэлийн судалгаа: нэг сэдэвт зохиол / Д. Төмөртоого. – Улаанбаатар: «Соёмбо принтинг», 2017. – 196 х.
5. Чулуунбат Л. Үсгийг махбодоор ялгах ёсны тухай // Хэл Зохиол Судлал эрдэм шинжилгээний сэтгүүл. – 1987. – XIX боть. 58-65 тал.
6. Мөнх-Очир Д. Махбодын гүн ухааны монгол сургаал: нэг сэдэвт бүтээл / Д. Мөнх-Очир. – Улаанбаатар: «Соёмбо принтинг», 1997. – 158 х.

7. Сүхбаатар О. Монгол хэлэн дэх самгарди махбод: нэг сэдэвт зохиол / Сүхбаатар О. – Улаанбаатар: ХХГ, 2014. – 109 х.
8. «Э-вам-ын утга хийгээд соёмбо үсгийн учир товч төдий оршвой» бийрээр бичсэн гар бичмэл судар. – № 1-77/12 // хувийн архив.
9. Алшаа Лхаарамба. ལྷན་ཚུན་ཞེས་གི་རྒྱ་བཤད་པ་མཁས་པའི་ལ་རྒྱན་ཞེས་བྱ་བ་བཞག་སོ།། /Өгүүлэн үйлдэхүйн үндэс номлол мэргэдийн амны чимэг хэмээх оршив/. – Төвдөөр уламжилсан гар бичмэл судар. – № 1-77/18 // хувийн архив.
10. Sukhbaatar O. About of interaction and counteraction of letters by elements // International conference Mongolia and India, Dedicated to the 100th anniversary of Jawaharlal Nehru. – UB, 1989, pp. 225-230.
11. འབྲུང་བ་ལྗེ་བྱེད་ལས་གྱིས་མིའི་ལུས་ལྗེ་བྱེད་པ། /Таван махбодын үйлдэх үйлээр хүмүүний бие бүтэх ёсыг номлох нь/. Төвдөөр уламжилсан гар бичмэл судар – № 1-77/10 // хувийн архив.
12. Пагва Т. Зүрхэн тольтын тайлбар: нэг сэдэвт бүтээл., 2 дахь хэвлэл / Т. Пагва. – Улаанбаатар: «Сүхбаатарын хэвлэх комбинат», 1995. – 158 х.
13. Матусевич М.И. Введение в общую фонетику: пособ. для вузов. Изд. 2-е / М.И. Матусевич. – Ленинград: Министерство просвещения РСФСР, 1948. – 105 с.

References

1. Chojmaa Sh. Jenjethjeg, tovod, mongolyn hjel shinzhljel djeh avia zyjn surgaalyn ulamzhlal, zarim onclog: zohiogchijn jerdjem shinzhilgjejenij ogyyllyydijn jemhjetgjel [Traditions and some features of phonological teaching in Indian, Central, and Mongolian linguistics: a compilation of the author's research articles] (Soyombo Printing, Ulaanbaatar, 1995, 417 p.). [In Mongolian]
2. Sanzhaa Zh. Mongol hjelnij ih avialbar, avialbar aviany togtolcoo: njeg sjejevvt zohiol [Big phonemes and phonetic system of the Mongolian language: monograph] (HHK, Ulaanbaatar, 2011, 124 p.). [In Mongolian]
3. Moomoo S. Mongol hjel shinzhljelijn ulamzhalt njer tom'joony asuudald [On the problem of traditional terminology of Mongolian linguistics], Olon ulsyn mongolch jerdjemtdijn V ih hurlyn ogyyllijn jemhjetgjel [Proceedings of the 5th International Congress of Mongolian Scientists] (Ulaanbaatar, 1992, 54-55 p.). [In Mongolian]
4. Tomortogoo D. Mongol hjelnij tyhjen hjel shinzhljelijn sudalгаа: njeg sjejevvt zohiol [Historical Linguistic Study of the Mongolian Language: Monograph] (Soyombo Printing, Ulaanbaatar, 2017, 196 p.). [In Mongolian]
5. Chuluunbat L. Ysgjig mahbodoor jalgah josny tuhaj [About distinguishing letters by body], Hjel Zohiol Sudlal jerdjem shinzhilgjejenij sjetgyyl [Journal of Language and Literature Studies], 19, 58-65 (1987). [In Mongolian]
6. Monh-Ochir D. Mahbodyn gyn uhaany mongol surgaal: njeg sjejevvt bytjeljel búteel [Mahbod's Mongolian teaching of philosophy: monothematic work] (Soyombo Printing, Ulaanbaatar, 1997, 158 p.). [In Mongolian]
7. Suhbaatar O. Mongol hjeljen djeh samgardi mahbod: njeg sjejevvt zohiol [Samgardi body in Mongolian: Monograph] (HHG, Ulaanbaatar, 2014). [In Mongolian]
8. «Je-vam-yn utga hijgjejed sojombo usgijn uchir tovch todij orshvoj» bijrjejer bichsjen gar bichmjel sudar [The meaning of E-vam and the reason for the Soyombo alphabet], Private archive, 1-77/12. [In Tibetan]
9. Alshaa Lhaaramba. Oguuljen ujdjehujn undjes nomlol mjergjedijn amny chimjeg hjemjekeh orshiv [There is a sermon on the foundation of giving from the mouth of the sages], Tovdoor ulamzhilsan gar bichmjel sudar [Manuscripts handed down in Tibet], Private archive № 1-77/18. [In Tibetan]
10. Sukhbaatar O. About of interaction and counteraction of letters by elements, International conference Mongolia and India, Dedicated to the 100th anniversary of Jawaharlal Nehru (Ulaanbaatar, 1989, pp. 225-230). [In English]
11. Tavan mahbodyn ujdjeh ujljejer humunij bie butjeh josyg nomloh n' [Preaching the manner of building the human body through the actions of the five bodies], Tovdoor ulamzhilsan gar bichmjed sudar [Sutras in Tibetan manuscripts], Private archive, 1-77/10. [In Tibetan]
12. Pagva T. Zurhjen tol'tyn tajlbar: njeg sjejevvt bytjeljel., 2 dah' hjevljel [Commentary on the Mirror of the Heart: monograph, 2nd ed.] (Sukhbaatar Printing Plant, Ulaanbaatar, 1995). [In Mongolian]
13. Matusevich M.I. Vvedenie v obshhuju fonetiku: posob. dlja vuzov [Introduction to general phonetics: a guide for universities], 2nd ed. (Ministry of Education of the RSFSR, Leningrad, 1948). [In Russian]

Д. Ганболд

Монгольский государственный университет образования, Улан-Батор, Монголия

Классификация звуков монгольского языка по теории махбод

Аннотация. В статье показано, что теория махбод, которая объясняла многообразие вещей и природы в Древней Индии, также использовалась и в лингвистике. Эта теория через буддизм повлияла не только на убеждения монгольского народа, но и на языковое познание. Поэтому прежде всего анализируется основное значение термина «великие пять элементов» и теория махбод в монгольской традиции.

Традиция монгольского звукового учения базируется на генеалогиях, произведениях китайского, тибетского, корейского языкознания, переведенных с восточных, в том числе древнеиндийских, тибетских языков и из серии «Ганжуур», «Данжуур». Обращается внимание на то, как монгольские ученые-верующие, ученые-корреспонденты понимали теорию махбод и какие понятия и термины использовали при классификации языковых звуков. По мнению автора, классификация звуков монгольского языка в соответствии с указанной теорией, наряду с уточнением окончательного характера способа создания языковых звуков, стала первым шагом к пониманию закономерности изменения звуков, места в звуковом потоке, поскольку эта звуковая классификация основана на слоге и она создала благоприятные условия для реального видения ситуации, сочетания и гармонии звуков «сосуществования».

В заключении статьи определены четыре различных преимущества классификации звуков монгольского языка, сформированной на основе теории махбод в индийской философии.

Ключевые слова: махбод, «великие пять элементов», древнеиндийское языкознание, классификация звуков монгольского языка, «дружественные» и «враждебные» звуки, члены произношения.

D. Ganbold

Mongolian State University of Education, Ulaanbaatar, Mongolia

Classification of sounds of the Mongolian language according to the theory of mahbod

Abstract. The article describes the use of the body theory, which explained various phenomena of objects and nature in ancient India, in linguistics. This theory influenced not only the beliefs of the Mongolian people through Buddhism, but also the knowledge of language. Therefore, first of all, the main meaning of the term «great five elements» and the body theory in the Mongolian tradition will be analyzed.

The tradition of Mongolian sound education is based on chronicles translated from Eastern, including ancient Indian, Tibetan languages and «Ganjuur», «Danjuur» collections, works of Chinese, Tibetan, Korean linguistics. Pays attention to how educated monks and journalists of Mongolia understood the theory of the body and what concepts and terms were used in the classification of language sounds. According to the author, the classification of the sounds of the Mongolian language according to the mentioned theory was the first step in understanding the changes of sounds, their place in the sound stream, and the regularity of sounds, as well as clarifying the basic nature of the way language sounds are created; since this sound classification is based on syllables, the condition of «living together» of sounds, harmony and harmony created a pleasant situation.

In the conclusion of the article, four different benefits of the classification of the sounds of the Mongolian language, formed on the basis of the theory of the body in Indian philosophy, were determined.

Keywords. Mahabhuta, «five great elements», Ancient Indian linguistics, classification of Mongolian sounds, «friendly» and «enemy» sounds, phonemes.

Автор туралы мәлімет:

Ганболд Д. – PhD, Моңғол тіл білімі кафедрасының вице-профессоры, Моңғолия мемлекеттік білім университеті, Баян зүрх районы, 4-ші ықшам аудан, 110-50, Ұланбатыр, Моңғолия.

Ganbold D. – PhD, Vice-Professor of the Department of Mongolian Linguistics, Mongolian State University of Education, 4 microdistrict, Bayan Zurkh district, 110, apt. 50, Ulaanbaatar, Mongolia.